

MI SZÁMÍT GRAMMATIKALIZÁCIÓNAK? KÍSÉRLET A FOGALOM ÚJRADEFINIÁLÁSÁRA

DÉR CSILLA ILONA

1. Bevezetés

A grammatikalizációs szakirodalom egy jelentős részét már jó ideje e változás univerzális jegyeinek keresése teszi ki, illetve annak meghatározása, hogy mely vizsgált esetek sorolhatóak a körébe és melyek nem. A témával kapcsolatos, nem csökkenő bizonytalanságot jól jelzi, hogy csak 2012-ben három nemzetközi konferenciát szentelnek a grammatikalizációnak („Refining grammaticalization”, Berlin; „International conference on grammaticalization theory and data”, Rouen; „New reflections on grammaticalization 5”, Edinburgh), ezek közül az első egyenesen a fogalommal kapcsolatos különböző elméleti álláspontok megvitatását választotta témájául.

Az elmúlt húsz évben kialakult, grammatikalizációról szóló elképzeléseket áttekintve elmondható, hogy bár a kép igen összetett, nagy vonalakban három csoport különíthető el:

I. A legáltalánosabb elgondolás szerint grammatikalizációnak tekinthető minden olyan nyelvi változás, amelynek során valamely nyelvi kifejezőeszköz, struktúra, a nyelv bármely szintjén, grammatikai(bb) jellegűvé válik. Ennek a felfogásnak a legerjedtebb formája szerint, amely kissé szűkebb értelmű, grammatikalizáció az, amikor a lexikai egységek grammatikai funkciót kezdenek szolgálni, illetve további grammatikai funkciókat vesznek magukra (pl. Hopper–Traugott 2003: xv; Brinton–Traugott 2005: 99); ez tulajdonképpen Kurylowicz (1965: 52) mára már klasszikusnak mondható meghatározása. Ebben a keretben az agglutináció a grammatikalizáció egyik prototipikus megnyilvánulási formája. Ide sorolhatóak azok a megközelítések is, amelyek a grammatikalizációt a fenti módon definiálva tendenciaként írják le, megengedve a kivételeket, vagyis a de- vagy antigrammatikalizáció létét is, különböző megszorításokkal (pl. Haspelmath 1998: 318, 1999: 1044; Traugott 2001: 1).

II. A második tábor szerint a grammatikalizáció mint nyelvváltozás nem létezik, csak epifenomén, mivel egymástól jól elkülöníthető és önállóan is előforduló mechanizmusokból,¹ így szemantikai, fonológiai és szerkezeti változásokból áll össze (pl. Newmeyer 2001). Ide tartoznak azok az elképzelések is, amelyek a grammatikalizációt mint egyfajta újraelemzést (reanalízist) értelmezik (uo.), vagyis egy szerkezeti változásra redukálják.

¹ A *mechanizmus* kifejezést olyan változásokra értjük, amelyek nagyobb/komplexebb változások részét alkotják, de ettől még természetesen akár önmagukban is előfordulhatnak.

III. A grammatikalizáció önálló változástípus, amelyet sajátos vonásai alapján meg lehet különböztetni más változásoktól. Ez az elgondolás leginkább a második olvasattal állítható szembe, ugyanis az első tábor képviselői közül többen is elfogadják az „önálló változás” elképzelést, azonban nem demonstrálják kellőképpen, hogy melyek azok a jegyek, amelyek kizárólag a grammatikalizációra jellemzőek. Így végső soron két táborra is redukálható a fenti hármas: a grammatikalizáció mint nyelvváltozásfajta létezését támogatókra és az azt kritizálókra.

Joseph Campbell erősen kritikai szemléletű összefoglaló írásában (2001: 114) úgy vélte, hogy az összes grammatikalizációmeghatározásnak mindössze egyetlen közös vonása van, tudniillik hogy valamilyen nyelvi egységből grammatikálisabb egység keletkezik. Ez szemmel láthatóan kevés ahhoz, hogy önálló változsról beszélhessünk az esetében, hiszen egy nyelvi egység számtalanféle módon válhat grammatikaivá/grammatikaibbá. Az alábbi tanulmány fő célja annak megmutatása, hogy a grammatikalizációnak megvannak a maga sajátos vonásai, akkor is, ha egyébként nagy variációkat mutat.

2. Elemzési szempontok

Annak nyomait, hogy a grammatikalizáció mégsem pusztán újraelemzés, már a formalista Roberts és Roussou *Syntactic change: A minimalist approach to grammaticalization* című könyvében megtalálhatjuk. Ebben, noha a szerzők nem számolnak le a nyelvváltozások random, parametrikus változásként való elgondolásával, a grammatikalizációt mégis úgy írják le, mint ami „a felfelé ható újraelemzés [upwards reanalysis] egy példája, amely új funkcionális anyagnak ad teret” (Roberts–Roussou 2003: 205). Vagyis ha újraelemzés is, akkor sem bármilyen. Emellett megjegyzik, hogy „[a]z általunk eddig megvizsgált grammatikalizációs esetek azt mutatják, hogy a lexikális (vagy funkcionális) újraelemzés az újraelemzett elem jelentésváltozásával jár együtt” (i. m. 219). Láthatóan tehát legalább két mechanizmus összekapcsolódik a grammatikalizációban: egy strukturális és egy szemantikai.

Amennyiben a grammatikalizációt önálló nyelvváltozástípusként akarjuk leírni, ugyanúgy az empirikus kutatásokból kiolvasható közös vonásokat kell keresnünk, ahogyan Campbell (2001) is tette. Az általa megállapított „valami grammatikai(bb)á válik” vonás mellett azonban van más visszatérő jegy is, hiszen a grammatikalizáció, mint az előbb is láttuk, minden esetben strukturális és szemantikai vonásokat is magában foglal, s ilyen értelemben mindig komplex változás. Ez azonban még mindig kevés, hogy sajátos változástípusnak tekinthessük, ugyanis nemcsak a változások típusai, de lefolyási módjuk is lényeges. Így legalább három szempontra kell koncentrálnunk:

- a) Az irányosságra, tehát hogy milyen irányban zajlik a folyamat.
- b) A grammatikalizáció részét képező változásokra, ezen belül is az invariáns mechanizmusokra. Ki kell tudnunk zárni azokat a folyamatokat, amelyek nincsenek minden egyes grammatikalizációban jelen, és el kell határolnunk a grammatikalizációtól azokat a változásokat, amelyek megelőzik, illetve követik, de nem alkotják a részét. Emellett az előbbi mechanizmusok közti viszonyt is meg kell határoznunk.
- c) A folyamat lezajlásának mikéntjére: graduális-e vagy ugrásszerű.

Az alábbiakban e három fő szempont mentén próbáljuk meg körülhatárolni a grammatikalizációt; a második és harmadik szempontot együttesen tárgyaljuk.

Természetesen adódik a kérdés, hogy a vizsgálat során megkülönböztessük-e egymástól az elsődleges (valamely nyelvi struktúra grammatikaivá válik) és a másodlagos grammatikalizációt (a grammatikalizáció későbbi fázisa, amikor egy, már grammatikai egység további grammatikai funkciót vesz fel). Mivel a grammatikalizáció mint önálló nyelvváltozás mellett kívánunk érvelni, úgy döntöttünk, hogy a továbbiakban egyetlen folyamatként kezeljük, a másodlagos grammatikalizációk esetében tekintetbe véve az előzményeket is.

3. Irányosság

Az irányosság kérdéskörével itt nem foglalkozunk teljes mélységében, az idevágó gondolatokat korábbi munkákban már kifejtettük (pl. Dér 2008a; Dér 2008b: 12, 29, 52, 54, 68, 69, 71, 74 és kk.). Most az ottani eredményeket a friss idevágó szakirodalommal (Norde 2009) vetjük össze. A fő kérdés az, hogy tartható-e a grammatikalizáció egyirányúságának hipotézise.

Korábbi írásainkban (l. fentebb, főként Dér 2008a) amellett érveltünk, hogy a grammatikalizáció mint nyelvváltozástípus mindenképpen egyirányúnak tartható, amit számos empirikus vizsgálat igazol. Az ellenkező irányt demonstráló degrammatikalizációs példák nem foglalhatók egyöntetűen típusba. Vitatja a degrammatikalizáció ilyenfajta „alulértékelését” Muriel Norde, aki *Degrammaticalization* című könyvében (2009) összesen 15 esetet sorol fel mint legitim degrammatikalizációs példákat. Ezeket három típusba sorolta (Norde 2011: 133–227):

- a) Degrammatizáció [degrammation]: egy funkciószó tartalmas egységként elemződik újra, sokszor pragmatikai következtetés eredményeképpen. Például: walesi *yn ol* 'után' > *nôl* 'értemegy' (Willis 2007), ahol határozó(szó)i elem válik igévé.
- b) Inflexiótlanodás [deinflectionalization]: inflexiós affixum kevésbé kötötté válik és egyidejűleg szemantikai vagy funkcionális anyagban gazdagodik, jó példa erre az *s*-genitívus az angolban és a svédben. Az ósvéd és modern svéd *-s* között sok különbség van: az időben előrehaladva nőtt az elem szintaktikai hatóköre (egy szóról egy egész NP-nyire), illetve determináló funkciója keletkezett.
- c) Szabadabbá válás [debonding]: inflexiós vagy derivációs morfémák, illetve klitikumok szabad morfémákká alakulnak. Ez a helyzet például az írben, ahol a T/1-es igevégződés T/1-es névmássá vált (*-maid* > *muid*). Norde szerint ez a leggyakoribb degrammatikalizációs altípus, szemben az igen ritka a) és b) típusal.

Bár ezek a közös vonásokra épülő listák és Norde degrammatikalizáció-definíciója és -kritériumai (2009: 120–32) jóval meggyőzőbbek, mint a korábbi szórványos ellenpélda-elemzések, a velük szembeni eddigi érvek² zöme mégis fennmarad:

- a) Ritkaság: bár a nyelvváltozások számosságát nem mindenki tartja releváns tényezőnek, a grammatikalizációs kutatásokban több vita is folyt erről a degrammatikalizációs esetek kapcsán (Lindström 2005: 85 és kk.; Newmeyer 2001: 205; Janda 2001: 299; összefoglalása: Dér 2008a: 136–7). Az világos, hogy a legitim degrammatikalizációs esetek száma jelenleg húsz alatt van (igen távol a Janda említette mi-

² Érdekes módon éppen ezeket a szempontokat tartja Norde a degrammatikalizáció meghatározó vonásainak, így az ellenirányúságot, az újdonságot (l. a főszövegben), a ritkaságot (l. a főszövegben), és a folyamatosság hiányát (miszerint a degrammatikalizáció nem a grammatikalizáció tükröfolyamata, l. Norde 2009: 120–3).

riádnyi ellenpéldától), míg a grammatikalizációs példák mennyisége alsó becsléssel számolva is több száznyi, de valószínűleg egy nagyságrenddel több (vö. Haspelmath 1998: 249; Heine – Kuteva 400 esetet tárgyal *World lexicon of grammaticalization* c. könyvükben, 2002). Ez véleményünk szerint lényeges szempont akkor, ha egy nyelvváltozás önállósága mellett érvelünk, hiszen csak egy rendszeresen visszatérő változás tartható külön típusnak.

b) Végighaladás a cline-on (vs. a folyamatosság hiánya): nem tudunk olyan degrammatikalizációs esetről, amelynek során egy elem végighaladt volna a grammatikalizációs cline-on, míg a grammatikalizáció esetében legalább százas nagyságrendben említhetők ilyen példák. A degrammatikalizáció esetében rendszerint a nyelvi egység egyetlen lépésnyit halad a cline-on jobbról balra (ezt maga Norde is hangsúlyozza, l. 2009: 8). Innen nézve az egyes degrammatikalizáció meglehetősen specifikus, és jellemzően nem a grammatikalizáció ellentétéként nyilvánul meg.

c) Alternatív magyarázatok: Norde elemzései önmagukban még nem számolnak fel más lehetséges magyarázatokat egyazon jelenségre nézve. A degrammatikalizációs eseteket illetően általában alternatív magyarázatok is lehetségesek. A korábban említett határozó(szó)i elem > ige változásra látszólag jó példának tűnik a magyar *fel*, *el*, *vissza*, hiszen önállóan is megjelenhetnek, pl. *Fel(felé) a hegyre! Vissza az útra! Fel a fejfel! Le(felé) a ruhákkal!* Semmi nem zárja ki azonban, hogy ellipsziszről, illetve alkalmi használatról beszéljünk az esetükben, hiszen ezeket a határozószókat nem tudjuk más kontextusokban önállóan igeiként használni (l. Dér 2008a: 139).

d) Retrakció [retraction]: a Haspelmath elnevezte retrakció (2004: 33–4) a grammatikalizációban megfigyelhető expanzióból kiindulva érthető meg: miután grammatikalizáció révén új jelentések vagy szerkezetek fejlődtek ki (pl. A1, A2, A3, A4), ezek régebbi (A1) és újabb, vagyis grammatikalizáltabb (A2, A3, A4) változatai megmaradhatnak, de el is tűnhetnek a nyelvhasználatból. A retrakció azt a jelenséget fedi, amikor nem a régebbi, hanem az újabb változat(ok) tűn(ne)k el, és ettől az a benyomása támadhat a szemlélőnek, mintha degrammatikalizáció történt volna, és egy kevésbé grammatikus egység használata erősödik meg. Haspelmath egyértelműen retrakciónak tartja például az angol *man* és *dare* funkcióváltozását (uo.). Norde könyvében számol a retrakció lehetőségével, ezért is vezeti be azt a degrammatikalizációs kritériumot, hogy a folyamat eredményeképpen új gramnek kell keletkeznie (Norde 2009: 9, 121). Ez az újszerűség azt jelenti, hogy a degrammatikalizációval keletkezett elemnek új funkciót kell felmutatnia, például A4 esetében nem a korábbiak (A1, A2, A3) valamelyikét. A konkrét elemzéseknél azonban a retrakció teszt nem vagy nem egyértelműen érvényesül. A bolgár *nešto* esetében a feltételezett jelentésváltozás a következő volt: 'dolog' > 'valami (határozatlan névmás)' > 'dolog' (a két utóbbi jelentés a mai bolgárban együtt él, morfoszintaktikai viselkedésük viszont különbségeket mutat). Szemantikailag az elemzés nem meggyőző, mert szemmel láthatóan ugyanaz a főnévi jelentés jelent meg újra, mint ami korábban is létezett (Norde 2009: 143–5). Analóg példaként említhető a magyar *micsoda* elem, amely kérdő névmásként és főnévként is él a mai nyelvhasználatban, utóbbiként 'meg nem nevezendő dolgo'-t jelent, illetve bizonyos kontextusokban (de birtokos személyjellel ellátva főként) 'férfi nemi szerv'-et. Ez azonban teljesen szokványos jelenség a névmásoknál, nehéz a főnévi és a főnevet helyettesítő névmási funkciók pontos szétválasztása, így kérdéses, hogy különösen egy határozatlan névmás eseté-

ben, mint *nešto*, hol a határ kettő között.³ Véleményünk szerint tehát ezek nem egyértelműen degrammatikalizációs esetek.

4. A grammatikalizációban közrejátszó mechanizmusok és egymáshoz való viszonyuk

A grammatikalizációval kapcsolatban a legáltalánosabban két mechanizmust szokás megemlíteni: a szemantikai „gyengülést” vagy „kifakulást”, vagyis a lexikális jelentés fokozatos eltűnését, valamint a formai módosulásokat, amelyek körébe jellemzően az újraelemzés és a fonológiai redukciónak szokás sorolni (természetesen számos módon lehet értelmezni a „formai módosulások”-at, akár csak a „szerkezeti változások”-at, ehhez részletesen l. Dér 2008b: 31–42).

4.1. Fonológiai redukció

Elsőként a fonológiai redukció (Lehmann 2002: 112–3; Heine–Reh 1984: 21; Hopper–Traugott 2003: 72, 127, 154, 222) grammatikalizációban betöltött szerepét érdemes tüzetesebben megvizsgálni. A fonológiai redukció jelentheti a hangsúlytalanná válást és a szótagszám csökkenését, vagyis a formák rövidülését, amelyet alkalmanként fúzió is kísérhet, ekkor az adott egység szerkezete másik tagjával összeolvad. Önmagában az elnagyoltabb artikuláció még nem jelenti fonológiai redukció meglétét. A grammatikalizációs szakirodalomban tipikusan a már megrövidült formák esetében szokás fonológiai redukciónak beszélni, s most mi is ebben az értelemben használjuk a fogalmat.

A kérdés az, hogy vajon minden grammatikalizációnak részét képezi-e ilyen redukció. A korábban hivatkozott Robert és Roussou könyvében leszögezi, hogy az általuk vizsgált 18-ból 13 esetben megfigyelhető volt ez a mechanizmus, s hangsúlyozták, hogy a szokásosan jelentkező fonológiai változásokhoz képest a grammatikalizációban jelentkező redukció radikálisabb (Roberts–Roussou 2003: 224–5, részletes indoklását is l. ugyanott). Robertsék az angol mellett elsősorban az újlatin nyelvekből, valamint a görögből hoztak grammatikalizációs példákat, a legkülönbözőbb funkciójú grammatikai egységek közül (modálisok, névelők, jövő időt visszaadó formák stb.). Amennyire látható, ezek a változások évszázadokkal ezelőtt megindultak, és az új funkciók kialakultak. A legújabb grammatikalizációs folyamatok esetében a fonológiai redukció megjelenése korántsem mindig szembetűnő, aminek jellemző oka az lehet, hogy az adott változás még nem ért el abba a fázisba (és/vagy nem is fog), hogy a fonológiai redukció bekövetkezzen, hiszen az inkább a grammatikalizációs változások későbbi szakaszaiban jelentkezik. A viszonyozók az affixumokkal ellentétben számos esetben egyáltalán nem veszítenek fonológiai állományukból. Azt viszont semmi nem garantálja, hogy a folyamat a viszonyozói pontról tovább is halad majd, így az ilyen grammatikalizációs folyamatok esetében nem beszélhetünk redukciónak. Robertsék számai tehát önmagukban nem bizonyító erejűek.

Jól mutatja ezt az is, ha egyetlen nyelv esetében nézzük meg a jelenkorig lezajlott grammatikalizációs folyamatok jellegét. A magyarban szembetűnő jelenség, hogy a toldalékmorfémák az ómagyar korról bezárólag kialakultak (vannak évszázadok óta átmeneti státusú elemek, például a *-fajta*, *-féle*, *-szerű*, amelyeket a szakirodalom egy része képzőszerű utótagoknak hív, mások képzőnek tartják). Rövidülés a középmagyar kort követően

³ A *nešto*-hoz hasonló eset a magyar *valami* határozatlan névmásé, például: *valami időm még van* 'nem tudom, pontosan mennyi időm van'; az ÉKsz. szerint a névmás itt 'kevés, vmennyi' lexikális jelentésben áll.

alig volt jellemző a grammatikalizálódó elemekre, az olyan viszonzyszók is, amelyek korábban redukálódtak (például az igekötők legkorábbi rétege: *belé* > *bel*, *be*, *felé* > *fel*, *megé* > *meg*, *elé* > *el*, *kí* > *ki*, *lé* > *le*), a későbbi időszakokban már nem rövidültek. Nehéz magyarázatot adni arra, hogy a magyar nyelv esetében miért csak a korai nyelvtörténeti korszakokban volt gyakori a fonológiai redukció. Tény, hogy a nagy hangváltozási tendenciák a kései ős- és a korai ősmagyar korszakban voltak aktívak, de a fonológiai redukcióhoz más korszakokban is adottak az olyan általános feltételek, mint a nagy példány-gyakoriság, hiszen a grammatikalizálódó elemek egyik fő vonása éppen extrém gyakoriságuk (Bybee 2003: 602 és kk.).

Említettük, hogy a rövidülés jellemzően a grammatikalizáció előrehaladottabb fázisaira jellemző. A magyar toldalékformák kialakulása mellett jó példa erre az angol jövő idejű alak kifejlődése: Hopper és Traugott szerint (2003: 3) a *be going to* > *gonna* esetében csak az újraelemzés után következett a redukció. Mások úgy vélik, hogy a fonológiai redukció fel is vezetheti vagy követheti is a grammatikalizációt (Heine–Reh 1984: 17; Lightfoot 1991: 171, idézi Hopper–Traugott 2003: 124). Egy hosszú változási folyamat során megjelenő fonológiai redukció tehát nem szükségszerűen van összefüggésben a közben lezajló grammatikalizációval, ez csak akkor jelenthető ki, ha kimutatható, hogy az elem jelentése grammatikai(bb)á vált és **eközben** zajlott a fonológiai redukció is. Izgalmas eset e szempontból a magyar *azt hiszem* ~ *asziszem* ~ *asszem* hármas, illetve az előbbi elem paradigmájába tartozó többi hasonló egység is, amelyeket az 1. táblázat összegez:

E/1 jelen	<i>azt hiszem</i> ~	<i>asziszem</i> ~	<i>asszem</i>
E/1 múlt	<i>azt hittem</i> ~	<i>aszíttem</i>	
E/2 jelen	<i>azt hiszed</i> ~	<i>asziszted</i> ~	<i>asszed</i>
E/2 múlt	<i>azt hitted</i> ~	<i>aszítotted</i>	
E/3 jelen	<i>azt hiszi</i> ~	<i>asziszi</i>	(? <i>asszi</i>)
E/3 múlt	<i>azt hitte</i> ~	<i>aszítte</i>	
T/1 jelen	<i>azt hisszük</i> ~	<i>aszisszük</i> ~	(? <i>asszük</i>)
T/1 múlt	<i>azt hittük</i> ~	<i>aszítottuk</i>	
T/2 jelen	<i>azt hiszitek</i> ~	<i>asziszitek</i>	
T/2 múlt	<i>azt hittétek</i> ~	<i>aszítottétek</i>	
T/3 jelen	<i>azt hiszik</i> ~	<i>asziszik</i> ~	(? <i>asszik</i>)
T/3 múlt	<i>azt hitték</i> ~	<i>aszítotték</i>	

1. táblázat: Az *azt hiszem* hosszú és rövidebb alakjai a mai magyar nyelvhasználatban

Az *asziszem* és a rövidebb *asszem* az internetes és a mobilkommunikáció megjelenéséig kizárólag beszélt nyelvi alakként létezett, így írott adatai az írott beszélt nyelv jelentkezéséig nem voltak, legfeljebb egyes, az élőbeszédet megjelenítő irodalmi művekben (a Magyar Történeti Korpusz [MTK] első adata az *asziszem*-re 1954-es, az *asszem*-re 1990-es; a továbbiakban az *asziszem*-et és más személyű-számú alakjait nem említem, mert viselkedése és használati köre megegyezik az *asszem*-ével; kivéve, ha az adott esetben csak két alak létezik: egy hosszú és egy rövid).

Veszelszki egy írásában amellett érvel, hogy a legrövidebb alak, az *asszem* – hosszabb formáival ellentétben – diskurzusjelölővé/attitűdjelölővé grammatikalizálódik.

Internetes fórumokat tartalmazó korpuszának elemzése alapján modális és pragmatikai jelentéseket vesz számba (Veszelszki 2010: 261), például episztemikus bizonytalanságot fejez ki az egység az alábbi példamondatban (a Veszelszkitől származó példákat minden esetben VÁ-val jelölöm meg):

(1) *Asszem a jogi terminus nem a fajtalanzkodás, hanem a fajtalanság.* (VÁ)

Emellett beszélői attitűdöt (arcvédelem, bocsánatkérés stb.) is visszaadhat:

(2) *Asszem inkább te értetted félre, amit idéztél.* (VÁ)

A szemléltetett „új” funkciók azonban nem a rövid alak sajátjai, mert hosszabb formái ugyanúgy kifejezhetik, vagyis a fenti példamondatokból a megadott jelentés nem tűnik el, ha az *asszem*-et *azt hiszem*-re cseréljük le.

Veszelszki grammatikalizációs érve alátámasztásához szintaktikai teszteket is elvégzett, ezek eredményei azonban nem meggyőzőek. A főmondatból diskurzusjelölővé „önálósodó” esetek (*bizony, látom > lám* stb.) analógiájára az *asszem* esetében is jó ötlet a *hogy* kötőszó kitehetőségét megvizsgálni, mert az valóban mutatója lehet egy elem grammatikalizációban való előrehaladottságának. Az *asszem* esetében azonban ez a kötőszó mindig kirakható, logikusan csak ott nem, ahol az elem a megnyilatkozás/forduló legvégén jelentkezik:

(3) *Hát akkor meg is van a megoldás, asszem.* (VÁ)

Az *asszem* tehát a mondatban elmozgatható, és amennyiben nem a záró pozíciót foglalja el (vagy utólagosan van odavetve), a *hogy* kötőszó is mindig kitehető utána, tehát főmondatjellege igencsak él:

(4) *Asszem, (hogy) hát akkor meg is van a megoldás.*

(5) *Hát akkor, asszem, (hogy) meg is van a megoldás.*

(6) *Egyik oldalon vannak az Erdélybe a 17. században (asszem) érkezett örmények le származottai* (VÁ)

A hosszú forma a (6)-os példában is kitehető, csak a *hogy* kötőszó nem, mivel az elem nem azelőtt a rész előtt áll, amire egyébként vonatkozik. Ami inkább érdekes itt, az az *asszem* mozgékonyasága, tehát a főmondat–mellékmondat sorrend felbomlása, mivel a jelölő a mellékmondat után is kerülhet. Ez azonban megint csak nem az *asszem* kiváltsága, hosszabb változatai ugyancsak képesek rá:

(7) *Hát akkor meg is van a megoldás, azt hiszem.*

(8) *Egyik oldalon vannak az Erdélybe a 17. században (azt hiszem) érkezett örmények le származottai*

Az *asszem* tehát nem mozgékonyabb, mint hosszabb megfelelői. A további szintaktikai próbák sem szerencsések (*hiszem azt, úgy hiszem*, uo.), főként mert az *azt hiszem* összes előfordulásával sem cserélhetőek fel, tehát nem bizonyító erejűek; és az *azt hiszem* sem mindig ekvivalens az *úgy hiszem*-mel. Ahol az alternatív formák nem hordoznak eltérő jelentést, működik a csere, a mozgás és a kötőszóval kiegészítés is:

(9) *Hát akkor meg is van a megoldás, azt gondolom.*

(10) *Hát akkor – azt gondolom, (hogy) – meg is van a megoldás.*

(11) *Azt gondolom, (hogy) hát akkor meg is van a megoldás.*

(12) *Hát akkor, úgy vélem, (hogy) meg is van a megoldás.*

(13) *Hát akkor meg is van a megoldás, úgy hiszem.*

A fentiekből egyértelműen kiderül, hogy az *asszem* a leghosszabb formájával, az *azt hiszem*-mel minden esetben felcserélhető. Ez pedig azt mutatja, hogy nem grammatikalizáltabb nála, vagyis a hosszú forma ugyanazokkal a jelentésekkel bír, mint a rövid:

(14) *Asszem/Azt hiszem, ezt megbeszéltük.*

(15) *Asszem/Azt hiszem, beszélnem kell vele.*

Az egyetlen különbség a két forma között az, hogy a hosszú változat az összes műfajban és stílusrétegben megjelenhet, az *asszem* ilyen szempontból kötöttebb, az informálisabb nyelvváltozatokban preferált, azon belül is az (írott) beszélt nyelvben. A grammatikalizáció tehát a hosszú formán (is) hatott, nem (csak) a redukálódotton. A grammatikalizációnak tehát ez esetben nincs köze a fonológiai redukcióhoz abban az értelemben, hogy a legrövidebb forma grammatikalizálódottabb lenne.

A fonológiai redukciót mint a grammatikalizáció szükségszerű alkotórészét az eddig elmondott érvek alapján kizárhatjuk.

4.2. Szétválaszthatatlan folyamatok?

Nem mindig könnyű azonban annak megállapítása, hogy a grammatikalizációs folyamat hogyan kezdődött: szórendi, alaki vagy szemantikai módosulással. A mai magyar nyelvhasználatban több mutató névmás (*így, akkor, azért, ilyen*) is diskurzusjelölői funkcióra tesz (éppen) szert. Az *ilyen* a közvetlenül utána következő elemre/szerkezetre hívja fel a hallgató figyelmét, ezt nevezhetjük összefoglaló néven figyelemirányító funkciónak. Imrényi (2007) szerint az *ilyen* számos attitűdöt kifejezhet, többek között finomítást, idézést vagy csoportozást is.

Az ilyen névmásként vagy különböző mondatrészi szerepű főnevek előtt jelenik meg melléknévi névmásként jelzői szerepben (pl. *ilyen fák*), vagy fokhatározóként alapfokú jelző előtt (pl. *ilyen okos*), vagy főnevet helyettesíthet (*nem helyes az ilyen*). Diskurzusjelölőként azonban a leggyakrabban a fokhatározói szerepű *ilyen*-re jellemző, tehát a melléknévi jelző vagy állítmány, illetve a főnév(i) szerkezet) előtti helyet kedveli, összefoglalóan a jelzői pozíciót (l. Dér 2010: 167, az alábbi három példa forrása a BEA adatbázis volt):

(16) *Budapesten lakunk a nyolcadik kerületbe de szerencsére ilyen normálisabb részen – közép fokú melléknévi jelző előtt áll*

(17) *de aztán ilyen kis kamaszkorban meg kezdenek megőrülni a gyerekek – alapfokú melléknévi jelző előtt áll*

(18) *hát utána azért vezettem ilyen Ladát meg Trabantokat is – főnév előtt áll*

A grammatikalizációs kutatásokból tudjuk, hogy szokásos esetben (tehát ha nem például analógiás hatásra került az adott elem a kérdéses helyre) rendszerint van egy olyan fázis, amelyben a grammatikalizálódó nyelvi egység kétértelmű, tehát a régi és az új szerkezet és jelentés szerint is elemezhető. Kérdéses, hogy az *ilyen* esetében ez melyik szerkezetben jelentkezett az előbbieik közül, tehát melyik volt a diskurzusjelölői szerep forrása. Fokhatározóként csak alapfokú melléknévek előtt funkcionálhat, ráadásul ott már a névmásitól eltérő jelentést hordoz ('nagyon, nagy mértékben'), így nehéz elképzelni, hogy a változás innen indult volna el. Azonban a főnév és a melléknév előtti kiinduló pozíció egyike

nem zárható ki. Szintaktikailag az előbbi valószínűbb, mivel a jelző előtti nem fokhatározói pozíció a névmási funkciójú *ilyen* esetében agrammatikus, hiszen ott nem lehet sem a főlérendelt tag alárendeltje (egy melléknév jelzőként nem bővíthet tovább jelzői funkciójú melléknévi névmással), sem a mellérendeltje. A főnév esetében tehát formai szempontból meg tudjuk magyarázni a névmási elem odakerültét. Nehezebb a helyzet a funkció megadásával, mivel mai használatában a legmeghatározóbb a melléknévi (jelzői) elemmel való kapcsolat, valószínűsíthető, hogy az *ilyen* jelzős szóösszetételek előtt jelent meg (ma is számos ilyen előfordulása van), s így kerülhetett át a melléknévek előtti pozícióba (ahol eredendően nemigen bukkannhatott fel). Ez azonban csak hipotézis. Rendkívül nehéz eldönteni, hogy a formai vagy a szemantikai változások közül melyikkel indult ez a pragmatikalizációs folyamat, s hogy milyen is volt a tényleges jelentésváltozási út. Miért került jelzős szóösszetételek elé az *ilyen*? Ha utalószóként állt ott (olyanként, amelynek a mellékmondata idővel eltűnt), a változás miért a magas hangrendű formát érintette? Nem biztos tehát, hogy a jelenlegi diskurzusjelölői szerepek az utalószói névmási szerepből nőttek volna ki (ami egyébként tipikus fejlődési út lett volna), ha viszont nem abból, akkor nem világos, hogyan tett szert az *ilyen* mai diskurzusjelölői szerepeire.⁴

Az előbbi elemzéssel a szemantikai és szerkezeti változások viszonyának bonyolultságára, sorrendjük kérdésességére kívántunk példát mutatni a grammatikalizációban.

4.3. Grammatikalizáció = speciális szemantikai változás és kategóriaváltás

A továbbiakban azokat az elképzeléseket próbáljuk megcáfolni, amelyek szerint a grammatikalizáció tisztán strukturális változás, illetve amelyek azt pusztán szemantikai változásnak minősítik, esetleg ezek bizonyos már ismert fajtáival azonosítják.

A grammatikalizáció esetében leggyakrabban annak szemantikai vetülete szokott előtérbe kerülni, amely számos megtévesztő közhelyet eredményezett, melyek gyakran visszaköszöttek az elmúlt évtizedek nyelvtörténeti szakirodalmában. Ezek egyike az, hogy a folyamatra szemantikai „kifakulás” jellemző (részletesebben l. Dér 2008b: 22–3), egy másik pedig, hogy a grammatikalizáció igazából egyfajta absztrahálódás (pl. metaforizáció). Ezekkel az elgondolásokkal a fő probléma az, hogy túlságosan leegyszerűsítenek egy komplex, igen sajátos változást. Ha megvizsgáljuk, hogy mi történik egy nyelvi egység jelentésével annak grammatikalizációja során, a következőket tapasztalhatjuk:

- Az egység fokozatosan veszít referenciális jelentéséből, és ezzel egyidejűleg funkcionális (grammatikai, pragmatikai) jelentésre tesz szert. A kettő tehát – esetenként eltérő mértékű – átfedésben van, tehát nem arról van szó, hogy előbb az elem elveszíti lexikális jelentését, majd grammatikai jelentése alakul ki. Ez azért lényeges, mert a lexikális jelentésükből más elemek is veszíthetnek, de ettől még nem okvetlenül zajlik grammatikalizáció.
- A nyelvi egység a grammatikalizáció során absztraktabb jelentésűvé válik, mégsem pusztán csak absztrahálódik, mivel a grammatikalizáció kimenete mindig a nyelv funkcionális tartománya, de ez nem szükségszerű következménye minden absztrahálódási folyamatnak. Jó példa erre a *nyelv* szó jelentésváltozásainak egyike: ’testrészes’ > ’gondolat kifejezésre és társadalmi érintkezésre kialakult jelrendszer’.

⁴ Az *ilyen* hezitációként való azonosítását kizárhatjuk, mivel az alapján ugyancsak nem magyarázható meg a fenti funkciófejlődés, mint ahogy az elem szisztematikus megjelenése főnevek és melléknévek előtt sem (vö. Dér 2010). Természetesen megjelenhet hezitációban, ahogyan számos más elem is, de az előbbi esetek nem ezt példálták.

- A grammatikalizációbeli szemantikai változás különbözik a kétirányú szemantikai újraelemzéstől (vö. Eckardt 2006), mert
 - a szerkezeti újraelemzés fogalma nélkül is leírható (l. lentebb);
 - nem kétirányú, mint a szemantikai újraelemzés;
 - mindenképpen graduális folyamat;
 - megelőzheti a grammatikalizációbeli strukturális változás(oka)t, míg a szemantikai újraelemzés mindig követi azokat.

A grammatikalizáció ugyanakkor szerkezeti oldalról nézve is különleges, mivel speciális kategóriaváltás jellemző rá, a benne lezajló szerkezeti módosulás ugyanis:

- graduális, akárcsak a szemantikai vetülete;
- egyirányú, akárcsak a szemantikai vetülete;
- nem azonos a szófajváltással, mivel nemcsak szavakat és szófaji kategóriákat érint, hanem bármely szinten megtalálható nyelvi egységet.

A grammatikalizációban végbemenő strukturális változást a formalista oldalról leggyakrabban a szerkezeti újraelemzéssel szokták leírni. Campbell szerint a szerkezeti újraelemzés „egy grammatikai konstrukció mögöttes struktúráját változtatja meg, de a felszíni megjelenését nem” (2001: 141). Ám ez a mögöttes struktúra „magában foglalja (1) az összetevős szerkezetet, (2) a hierarchikus struktúrát, (3) a grammatikai kategóriákat, (4) a grammatikai viszonyokat, (5) a kohéziót”, a felszíni megjelenés pedig „a (1) morfológiai jelölést (e.g. eset, egyeztetés, nyelvtani nem) és (2) a szórendet” (uo.). Láthatóan bármi történik a nyelvi egység struktúrájában, annak köze kell legyen az újraelemzéshez. Ahogy Traugott és Trousdale is írja (2010: 33), „mindenfajta strukturális változás újraelemzést foglal magában. Miután a diakrón grammatikalizáció strukturális változást foglal magában, az újraelemzés szükségszerűen a része.” Nem mindenki gondolja azonban így. Haspelmath (1998: 327) például ennek az ellenkezőjét hangsúlyozza: a grammatikalizáció és az újraelemzés két átfedésmentes osztály, tehát mindaz, ami igaz az egyikre, nem áll a másikra. Campbell vitatja ezt (2001: 145), felröva Haspelmathnak, hogy az általa feltételezett vonások egyike sem igaz az újraelemzés szokványos meghatározásai esetében, és e ponton Harris és Campbell híres könyvére (*Historical syntax in cross-linguistic perspective*, 1995) hivatkozik. Ebből az következik, hogy Campbell szerint az újraelemzés többek között nem kétirányú, nem ugrásszerű folyamat, és a bemeneti szerkezet nem kétértelmű (Haspelmath ugyanis ezek ellenkezőjét állítja), vagyis „nem kell, hogy az újraelemzések implementációi ugrásszerűek legyenek, inkább graduálisak, épp úgy, ahogyan azt Haspelmath a grammatikalizáció esetében képzelettel” (Campbell 2001: 147). Campbellnek azonban nincs igaza, mint McDaniels is rávilágít, mivel „[az] újraelemzés csak azért graduális itt, mert Campbell összegyűrja az újraelemzést az extenzióval, mely ellentétes Harris és Campbell (1995) fő tézisével, mely szerint ezek különböző mechanizmusok” (2003: 82). Ráadásul Harris és Campbellnél explicite megjelenik, hogy „az újraelemzés maga diszkrét folyamat, noha az aktualizációs folyamat, amelynek során kapcsolatba kerül a grammatikával, graduálisabb.”

A kérdés ezeketán úgy tehető fel, hogy ha az újraelemzés ugrásszerű, ki kell-e zárunk a grammatikalizáció leírásából? Két út kínálkozik: az újraelemzést megtartjuk mint a grammatikalizáció egyik részfolyamatát, ahogyan az eddigi szakirodalom egy jelentős része is (l. fentebb), az ugrásszerű változás problémájával viszont nem foglalkozunk, és azzal sem, hogy bizonyos grammatikalizációs esetek megmagyarázhatóak az újraelemzés nélkül is (l. Haspelmath 1998). A másik lehetőség, hogy olyan változást keresünk, amely minden

egy grammatikalizációs folyamatban jelen van, ez pedig a kategóriaváltás. Denison (2010) szerint ahogyan a nem viszonyoszó főkategóriák (pl. főnév > melléknév, pl. angol *fun, key, rubbish*) közti kategóriaváltás esetében, úgy a grammatikalizáció során sem okvetlenül zajlik strukturális változás, pl. melléknév > determináns, pl. ang. *certain, various, several*. Mint írja, „a nyelv szintaxisközpontú modelljében (...) csaknem minden, ami elmondható a nyelvről, valamilyen módon ‘strukturális’ lesz” (Denison 2010: 216). Épp ezt kiküszöbölendő célszerű megkülönböztetni az összetevős szerkezetet vagy a hierarchikus struktúrát érintő változásokat azoktól, amelyek (csak) kategóriát érintenek (uo.).

Az újraelemzés jelenlegi használati módjaiban éppen olyan kiüresedett, pusztá címke, mint a grammatikalizáció, amikor utóbbit a legtágabb értelmében használják, hiszen épp a változás lefolyásának mikéntjéről nem ad számot, illetve különböző és szétválasztandó folyamatokat egyszerre akar megragadni. Emellett az újraelemzés nem szükségszerűen invariáns része a grammatikalizációs folyamatoknak, mint ahogyan a fonológiai redukció sem.

Jelen megközelítésben a grammatikalizációt két sajátos, invariáns, vagyis minden grammatikalizációban meglévő mechanizmus kombinációjaként szemléljük:

grammatikalizáció = speciális szemantikai változás + kategóriaváltás

E felfogás előnye, hogy kizárja a grammatikalizáció tisztán szerkezeti vagy szemantikai változásként történő értelmezéseit, akár csak a „független változások kombinációja avagy eredője” elgondolásokat. Továbbá a pragmatikalizációt is könnyen és egyértelműen beemelhetővé teszi a grammatikalizációs folyamatok közé. Nem rejthetjük véka alá azonban azt a problémát, amelyet ez az elgondolás sem tud egyelőre megoldani, tudniillik felelni a kérdésre, hogy az előbbi két mechanizmus sorrendje állandó-e vagy sem, és ha nem, ennek milyen hatása van a grammatikalizációelméletre és -leírásra nézve.

HIVATKOZÁSOK

- BEA = *Magyar Spontán Beszéd Adatbázis*. <http://www.nytud.hu/adatb/bea/index.html>
- Brinton, Laurel J. – Traugott, Elizabeth Closs 2005: *Lexicalization and language change*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Bybee, Joan 2003: Mechanisms of Change in Grammaticization: The Role of Frequency, in Joseph, Brian D. – Janda, Richard D. eds: *The Handbook of Historical Linguistics*, Malden – Oxford – Melbourne – Berlin, Blackwell, 602–23.
- Campbell, Lyle. 2001: What’s wrong with grammaticalization? *Language Sciences* **23**, 113–61.
- Denison, David 2010: Category change in English with and without structural change, in Traugott, Elizabeth Closs – Trousdale, Graeme eds: *Gradience, gradualness and grammaticalization*, Philadelphia – Amsterdam, John Benjamins, 105–28.
- Dér Csilla Ilona 2008a: Önálló nyelvváltozás-e a degrammatikalizáció? in Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária szerk.: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 121–60.
- Dér Csilla Ilona 2008b: *Grammatikalizáció*, Budapest, Akadémiai = *Nyelvtudományi Értekezések* 158.
- Der Csilla Ilona 2010: „Töltelékelem” vagy új nyelvi változó? A hát, úgyhogy, így és ilyen újabb funkciójáról a spontán beszédben, *Beszédkutatás 2010*, 159–70.

- Eckardt, Regine 2006: *Meaning change in grammaticalization. An inquiry into semantic reanalysis*, Oxford, Oxford University Press.
- ÉKsz. = *Magyar értelmező kéziszótár*, 2., átdolgozott kiadás. Főszerk.: Pusztai Ferenc, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003.
- Harris, Alice–Lyle Campbell 1995: *Historical syntax in cross-linguistic perspective*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Haspelmath, Martin 1998: Does grammaticalization reanalysis? *Studies in Language* 22/2, 315–51.
- Haspelmath, Martin 1999: Why is grammaticalization irreversible? *Linguistics* 37/6: 1043–68.
- Haspelmath, Martin 2004: On directionality in language change with particular reference to grammaticalization, in Fischer, Olga–Norde, Muriel–Perridon, Harry eds: *Up and down the cline: The nature of grammaticalization*, Philadelphia–Amsterdam, John Benjamins, 17–44.
- Heine, Bernd–Kuteva, Tania 2002: *World lexicon of grammaticalization*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Heine, Bernd–Reh, Mechthild 1984: *Grammaticalization and reanalysis in African languages*, Hamburg, Helmut Buske.
- Hopper, Paul J.–Traugott, Elisabeth C. 2003: *Grammaticalization*, Second Edition, Cambridge, Cambridge University Press.
- Imrényi András 2007: *Az Ez egy ilyen X konstrukció funkciója a mai magyar nyelvben*, Kézirat.
- Kuryłowicz, Jerzy 1965: The evolution of grammatical categories. *Diogenes* 51, 55–71.
- Lightfoot, David 1991: *How to set parameters: Arguments from language change*, Cambridge MA, MIT Press.
- Lehmann, Christian 2002: *Thoughts on grammaticalization*, Second, revised edition, Erfurt, Christian Lehmann.
- Lindström, Therese 2005: *The History of the concept grammaticalisation*, PhD Thesis, University of Sheffield.
- McDaniels, Todd 2003: What's wrong with reanalysis? *Toronto Working Papers in Linguistics* 21, 81–8.
- MTK = *Magyar Történelmi Korpusz*. <http://www.nytd.hu/hhc/>
- Newmeyer, Frederick J. 2001: Deconstructing grammaticalization. *Language Sciences* 23, 187–229.
- Norde, Muriel 2009: *Grammaticalization*, Oxford, Oxford University Press.
- Roberts, Ian–Roussou, Anna 2003: *Syntactic change: A minimalist approach to grammaticalization*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Traugott, Elisabeth C. 2001: *Legitimate counterexamples to unidirectionality*, Paper presented at Freiburg University, October 17th 2001.
<http://www.stanford.edu/~traugott/papers/Freiburg.Unidirect.pdf>
- Traugott, Elisabeth Closs–Trousdale, Graeme 2010: Gradience, gradualness and grammaticalization. How do they intersect? in Traugott, Elisabeth Closs–Trousdale, Graeme eds: *Gradience, gradualness and grammaticalization*, Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins, 19–44.
- Veszelszki Ágnes 2010: Grammatikalizáció, különös tekintettel az *asszem*-re, in Bárdosi Vilmos szerk.: *Világkép a nyelvben és a nyelvhasználatban*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 249–65.